

Komuniciranje različitosti u društvu i osnaživanje mladih za proaktivno djelovanje

LAMIJA SILAJDŽIĆ¹

ANIDA DUDIĆ-SIJAMIJA

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: U ovom radu prikazan je primjer dobre prakse kako se mladi zajedničkim društvenim djelovanjem osposobljavaju za svijet različitosti. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu svojim aktivnostima potiče mlade da kritički promišljaju i/ili se suprotstavljaju narativima podjela, govoru mržnje, rodnim i drugim nejednakostima. Poseban fokus rada je na predstavljanju Omladinske akademije o konstruktivnom narativu, čiji je cilj osnažiti mlade iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore da se putem koncepta medijske i informacijske pismenosti aktivno uključe u borbu protiv štetnih sadržaja (naročito na internetu), kao i da unaprijede međusobno razumijevanje i povjerenje. Kroz empirijski dio rada ispitani su stavovi i iskustva mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore o poštivanju različitosti u društvu. Uzorak istraživanja činili su polaznici Omladinske akademije o konstruktivnom narativu (N=70). Rezultati istraživanja pokazali su da mladi putem životnih i obrazovnih iskustava dolaze u interakciju s Drugima i Drugačijima, ali i dalje doživljavaju ili svjedoče diskriminirajućoj komunikaciji zbog svojih identiteta i/ili vjerovanja. Rezultati istraživanja potvrđuju važnost formalnih i neformalnih aktivnosti u promicanju proaktivnog djelovanja mladih za društvo različitosti.

Ključne riječi: mladi, društvo različitosti, jednakost, proaktivnost, komunikacija

Abstract: This paper presents an example of best practice in training young people for a world of diversity through joint social action. The Institute for Social Studies at the Faculty of Political Science of the University of Sarajevo uses its activities to encourage young people to think critically and/or oppose the narratives of division, hate speech,

¹ Kontakt osoba: lamija.silajdzic@fpn.unsa.ba

gender and other inequalities. The paper strongly focuses on the Youth Academy on Constructive Narratives which aims to empower young people from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro to actively join the fight against harmful content (especially online) through the concept of media and information literacy, while also improving mutual understanding and trust. The empirical part of the paper examines the attitudes and experiences of young people from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro in terms of respect for diversity in the society. The research sample comprised the participants of the Youth Academy on Constructive Narratives (N = 70). Research results show that young people interact with the Others and the Different as part of their life and education, but nevertheless experience or witness discriminatory communication due to their identity and/or beliefs. These results confirm the importance of formal and informal action in promoting proactive youth action towards a diverse society.

Keywords: youth; diverse society; equality; proactivity; communication.

Uvod

Be tolerant with Others and strict with yourself.

Marcus Aurelius

Svijet u kojem živimo mogao bi se opisati kao svijet raznolikosti. Kako navode autori (poput Evers 2012, Verkuyten i Killen 2021), svijet je raznolik u pogledu fizičkog okruženja, tehnologije, ali i u smislu društvene organizacije, misli, praksi, vjerovanja i pogleda na društvena kretanja. Upravo ta raznolikost ponekad dovodi do nerazumijevanja, neprihvatanja i netoleriranja drugih i drugačijih, te čini nužnim promoviranje tolerancije među ljudima jer, kako navodi Walzer (1997), tolerancija čini razlike mogućim, a razlike čine toleranciju neophodnom. Posmatrana kao višedimenzionalan fenomen (Handayani et al., 2021), tolerancija u najkraćem znači potruditi se da živimo u harmoniji s različitim ljudima. Poštivanje različitosti je i jedna od tri temeljne vrijednosti i kompetencije Ujedinjenih naroda (UN), a u Univerzalnoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti (UNESCO, 2001) navodi se da su „poštivanje različitosti kultura, tolerancija, dijalog i saradnja, u ozračju međusobnog povjerenja i razumijevanja, među najboljim garantima međunarodnog mira i sigurnosti“. U preambuli ove deklaracije također se navodi da „proces globalizacije, pospješen brzim razvojem novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, iako predstavlja izazov za kulturnu raznolikost, stvara uslove za obnovu dijaloga među kulturama i civilizacijama“. Dakle, pojava i

ekspanzija digitalnih tehnologija, uz fenomen ili zahvaljujući globalizaciji, učinili su da svijet kojem danas svjedočimo odista oslikava McLuhanovo *globalno selo* (Milardović, 2010). Kako bi se ostvarila, njegovala i unaprijedila harmonija života u raznolikim društvima globalnog sela, potrebno je razvijati i unapređivati komunikacijske vještine pojedinaca jer je komuniciranje imanentna čovjekova karakteristika i omogućava mu razmjenu misli i ideja s drugim ljudima kojom ostvaruje svoj potencijal kao društveno biće. Od toga kakvu komunikaciju njegujemo, može zavisiti to kakav život živimo – da li smo opredijeljeni za konstruktivan ili destruktivan pristup u komuniciranju s drugima, a potom i u djelovanju. O konstruktivnom pristupu komunikaciji i potrebi za promoviranjem konstruktivnog narativa uopće sve se intenzivnije govori u društvenim i humanističkim naukama (Mangone, 2022; Turčilo, 2021; Delić, 2021; Krznarić Janković, 2020; Radoslavić, 2019; Van De Carr, 2015. i dr.). Promoviranjem konstruktivnog narativa u društvu postiže se svjesnost da nije dovoljno prepoznati određeni društveni problem, već treba tragati za mogućim rješenjima tog problema.

Konstruktivan pristup pomaže i u borbi protiv sve većeg broja štetnih sadržaja i pojava u društvu, naročito u digitalnom okruženju u kojem smo izloženi velikom broju podataka i informacija. Sve više naših svakodnevnih aktivnosti preselilo se u digitalnu sferu, ali neprestano svjedočimo i činjenici da nismo u potpunosti svjesni svih kretanja i izazova koji se vrlo često nalaze ispod površine nepreglednog digitalnog okeana. Digitalno okruženje, zbog svoje neregularnosti, sadrži i štetne sadržaje, netrpeljivosti, netolerancije i govor mržnje, a naročito su im izloženi mladi ljudi koji veći dio svog slobodnog vremena danas provode upravo *online* (Turčilo et al., 2019; Hodžić i Sokol, 2019; Silajdžić i Dudić, 2020).

U *Specijalnom izvještaju o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini* iz 2021. godine ombudsmeni za ljudska prava BiH navode da svijest o opasnostima i posljedicama govora mržnje u Bosni i Hercegovini nije dovoljno razvijena, te da se pravo na slobodno izražavanje vrlo često zloupotrebljava – najprije u virtualnoj formi. Ombudsmeni u ovom izvještaju navode i da je uspostavljeni društveni sistem vrijednosti i stepen tolerancije u Bosni i Hercegovini takav da je odnos prema drugom u najmanju ruku neutralan, a često nažalost i nasilan. Takav odnos najčešće se manifestuje mizoginijom i atakom na one koji su drugačije političke i seksualne orijentacije. Da se govor mržnje nesmetano širi u *online* prostoru i u Srbiji, pokazalo je istraživanje Janjić (2020) kroz četiri studije slučaja *online* govora mržnje usmjerenog protiv migranta, opozicije, novinara i mladih.

Odgovornost za borbu protiv štetnih sadržaja, govora mržnje, netolerancije i podjela snose podjednako svi – i pojedinci i institucije (institucije vlasti, regulatorna tijela, obrazovni sistemi, mediji, civilni sektor, građani). Značajnu ulogu, dakle, mogu i trebaju imati i sami mladi ljudi, koji se kroz zajedničko društveno djelovanje mogu boriti za bolji položaj sebe ili drugih u društvu te tako doprinositi pozitivnoj transformaciji u svojim zajednicama. Nekoliko istraživanja koja su se bavila društvenim angažmanom mladih pokazalo je da su mladi nedovoljno zainteresirani za društveni angažman u vidu aktivizma, volontiranja ili učešća u raznim oblicima organizacija orijentisanim prema poboljšanju života društva i zajednice (Cherry, 2012; Dostie-Goulet, 2009; Putnam, 1995, 2000; prema Krolo i Puzek, 2015). Istraživanje provedeno u Studiji o mladima BiH (2019) na uzorku 1000 ispitanika pokazalo je da mladi u bosanskohercegovačkom društvu nisu zainteresovani za društveni angažman, te da čak 66,1% mladih nije nikada učestvovalo ni u jednom obliku volonterskog rada. Međutim, primjeri dobre prakse poput regionalne inicijative Ujedinjenih naroda „Mladi za inkluziju, jednakost i povjerenje“ i angažman mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore kroz Omladinsku akademiju o konstruktivnom narativu pokazali su benefite osnaživanja i podsticanja mladih na zajedničko društveno djelovanje. Obrazovanje (i formalno i neformalno) je i u Studiji javnih politika – Unapređenje položaja mladih u FBiH (2020) prepoznato od mladih kao ono koje ima ključnu ulogu u razvoju znanja i vještina koje su važne za prevenciju govora mržnje i stvaranje osjećaja jednakosti za svakog mladog čovjeka u društvu.

Metodološki okvir rada

Predmet istraživanja u ovom radu jesu načini „komuniciranja različitosti“ među mladima te modaliteti njihovog osnaživanja i podsticanja na proaktivno, konstruktivno djelovanje u društvu. Rad ima dva cilja: a) ispitati stavove i iskustva mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore o poštivanju različitosti u društvu, te b) predstaviti primjer dobre prakse kako se mladi kroz zajedničko društveno djelovanje (kroz Omladinsku akademiju o konstruktivnom narativu) osposobljavaju za društvo različitosti.

U radu su korištene kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Kvalitativna metoda – deskriptivna studija slučaja, i kvantitativna metoda ispitivanja – tehnikom anketnog upitnika. Pri kreiranju anketnog upitnika

korištena je kombinacija pitanja iz nekoliko mjernih instrumenata: The YES Survey Instrument (Hansen i Larson, 2005), International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) Survey Questionnaires (International Center for Research on Women i Instituto Promundo, 2011) i Upitnik o govoru mržnje *online* (Pachecho i Melshuish, 2018). Anketni upitnik sastojao se od 20 pitanja, a uzorak u istraživanju činili su učesnici Omladinske akademije o konstruktivnom narativu: 35,7% muškaraca i 64,3% žena. Iz Bosne i Hercegovine je učestvovalo 51,4% ispitanika, iz Srbije 35,7%, dok je iz Crne Gore učestvovalo 12,9% ispitanika. Učesnici pohađaju fakultete iz oblasti društvenih (75,4%), humanističkih (23,2%) i tehničkih nauka (1,4%). Ukupno 85,5% studenata pohađa prvi ciklus studija (*bachelor* studij): 14,5% studenata pohađa prvu godinu, 26,1% njih pohađa drugu godinu, dok 33,3% pohađa treću godinu. U istraživanju se 11,6% studenata izjasnilo da pohađa četvrtu godinu studija. Oko 15% studenata pohađa drugi ciklus studija: 7% njih pohađa prvu godinu, dok 7,4% pohađa drugu godinu studija.

U istraživanju je postavljeno nekoliko ključnih pitanja: *Koliko često mladi komuniciraju s „Drugim i Drugaćijim“? Da li su bili izloženi diskriminirajućim događajima zbog svojih ličnih karakteristika, uvjerenja ili opredjeljenja? Da li mladi smatraju da se u njihovom društvu dovoljno posvećuje pažnja uključenosti i jednakosti svih članova? Da li smatraju da je rodna ravnopravnost u dovoljnoj mjeri ostvarena u njihovom društvu?*

Da li su doživjeli ili svjedočili diskriminirajućoj komunikaciji u digitalnom prostoru koja vrijeđa, diskriminira, zlostavlja i/ili omalovažava zbog identiteta/ vjerovanja/opredjeljenja? Da li je potrebno kroz formalno i neformalno obrazovanje podučavati/podsticati mlade na poštivanje različitosti i osnažiti ih za proaktivno djelovanje? Da li je mladima Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem žive?

Hipoteza od koje smo krenuli u istraživanje glasila je: *Uprkos proaktivnom djelovanju mladih u promicanju poštivanja različitosti u društvu, u komunikaciji s pojedincima i grupama doživljavaju i svjedoče diskriminaciji prema Drugima zbog različitih identiteta i vjerovanja.*

Istraživanje je provedeno u periodu mart – maj 2023. godine uz pomoć alata Google forms². *Online* anketni upitnik je dostavljen učesnicima Omladinske akademije o konstruktivnom narativu. Anketni upitnik je bio

² Dostupno na: [ANKETNI UPITNIK O KOMUNICIRANJU RAZLIČITOSTI U DRUŠTVU I PROAKTIVNOM DJELOVANJU MLADIH \(google.com\)](https://www.google.com), pristupljeno 26. 4. 2023.

anonimnog karaktera. S obzirom na to da je istraživanje bilo dobrovoljno, ispitanici su mogli odustati od učešća u bilo kojem trenutku i bez navođenja razloga. Podaci prikupljeni anketnim upitnikom obrađeni su u programu za analizu i obradu statističkih podataka „IBM SPSS Statistics“. Pri obradi podataka korištene su statističke analize deskriptivnog tipa, odnosno vršena je univarijantna (distribucija odgovora) analiza prikupljenih podataka. Rezultati su prikazani posredstvom tabela s procentualnim vrijednostima.

Studija slučaja: Omladinska akademija o konstruktivnom narativu

Omladinska akademija o konstruktivnom narativu³ je set edukacija/radionica za mlade na kojima su stručnjaci iz različitih oblasti – komunikologije, socijalnog rada, sigurnosnih studija, informacijskih nauka, psihologije, filozofije, rodnih i kulturoloških studija, podučavali mlade o temama koje ih mogu potaknuti da kritički promišljaju i/ili se suprotstavljaju narativima podjela, govoru mržnje, rodnim normama i (ne)jednakostima. Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dio je projekata Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a njezin cilj je da osnaži mlade da se kroz koncept medijske i informacijske pismenosti aktivno uključe u borbu protiv štetnih sadržaja (naročito na internetu), dezinformativnih i manipulativnih sadržaja, kao i da unaprijede međusobno razumijevanje, poštivanje i povjerenje.

Osim toga, cilj Akademije je povezivanje i umrežavanje mladih iz cijele Bosne i Hercegovine s mladima iz Srbije i Crne Gore. Kako bi se olakšalo povezivanje i razmjena iskustava mladih, Akademija je održana u *online* formatu, a podrazumijevala je kombinaciju sinhronog i asinhronog učešća i učenja. Kreirana je i Open Educational Resources (OER) platforma za mlade, koja im je omogućila pristup otvorenim obrazovnim resursima, koristeći se njima kao digitalnim dinamičkim objektima učenja. Osim nastavnih materijala poput tekstova, prezentacija, infografika i drugih relevantnih izvora, OER platforma omogućila je asinhrono praćenje snimljenih predavanja/radionica.

³ Ova aktivnost realizovana je u okviru Regionalne inicijative Ujedinjenih naroda „Mladi za inkluziju, jednakost i povjerenje“, koja osnažuje mlade ljude da se uključe u konstruktivne narative, ojačaju međukulturni dijalog, inkluziju, rodnu ravnopravnost i stvore međusobno razumijevanje i povjerenje u regiji.

Akademija se sastojala od šest modula koji su predstavljali okvir i bazu mladima za samostalno ili grupno kreiranje medijskih sadržaja ili kampanja javnog zagovaranja o temama koje obuhvata Akademija. Na prvom modulu, *Medijska i informacijska pismenost i konstruktivni narativ*, polaznici su se upoznali s pojmom narativa i njihovom društvenom ulogom te pojmom i značajem medijske i informacijske pismenosti za pojedince i društvo. Kroz pojašnjenje kreiranja narativa u medijima s polaznicima se diskutiralo o mogućnosti promjene obrasca djelovanja medija – „od crne do bijele hronike“. Kroz drugi modul, *Različitosti kao društveni kapital – kako pobijediti predrasude, razvijati toleranciju, solidarnost i empatiju*, polaznici su razumjeli pojmove i porijeklo stereotipa, vrste predrasuda i problema koji mogu dovesti do diskriminacije. S polaznicima se diskutiralo o ulozi svakog pojedinca u promoviranju različitosti kao pozitivne vrijednosti i važnosti proaktivnog angažmana u izgradnji humanog i tolerantnog okruženja. Treći modul, *Borba protiv štetnih sadržaja u online okruženju*, rasvijetlio je postojanje različitih vrsta štetnih sadržaja u *online* prostoru, poput govora mržnje, *cyberbullyinga*, lažnih informacija i dr. Ukazano je na značaj aktivnog uključivanja mladih u borbu protiv štetnih sadržaja *online*, te se s polaznicima diskutovalo o načinima individualnog angažmana, ali i animiranja okruženja da doprinese borbi protiv ovakvih sadržaja. O konceptu digitalne sigurnosti te njenoj korelaciji s upravljanjem sigurnosnim rizicima, društvenom kohezijom i digitalnim tragom razgovaralo se na četvrtom modulu, *Digitalna sigurnost – odrastanje, kohezija i digitalni trag*. Polaznici su na četvrtom modulu učili o podložnosti manipulacijama u digitalnom okruženju, prikupljanju metapodataka kroz digitalni trag i mogućim implikacijama na društvo i pojedinca. Polaznici su se upoznali i sa značajem prava na privatnost u digitalnom okruženju, načinima na koje se koriste njihovi podaci i mehanizmima zaštite ličnih podataka u digitalnom prostoru. Peti modul sastojao se iz dva dijela.

U prvom dijelu govorilo se o *Emocionalnom odgovoru pojedinca na govor mržnje*, to jest o psihološkim mehanizmima koji su u osnovi govora mržnje, načinima na koji govor mržnje utječe na pojedince na intrapsihičkom nivou, te načinima na koje trebamo reagovati na govor mržnje. U drugom dijelu petog modula, *Etika i digitalno okruženje*, polaznici su učili o specifičnostima etičnog ponašanja u digitalnom okruženju, te o razlici između etičkog osjećaja kao bitne čovjekove osobine i profesionalne etike kao nečega što je praktična upotreba ideje etike. Posljednji, šesti modul, obrađivao je *Rodnu dimenziju govora mržnje*. Poseban fokus bio je na primjerima mizoginih govornih činova prema ženama na društvenim

mrežama, a najvažniji ishod učenja nakon ovog modula je da polaznici razumiju da je govor mržnje opresivan, te da prepoznaju razliku između seksističkog i opresivnog govora u javnom (*online*) prostoru.

Nakon održane Omladinske akademije o konstruktivnom narativu dio polaznika kreirao je multimedijalne (medijske) proizvode kojim su promovirani konstruktivni narativ, sloboda izražavanja, borba protiv govora mržnje i rastućih nejednakosti, značaj inkluzije i međusobnog povjerenja među mladima. Radovi su bili u različitim formama, od TV priloga, tekstova i audio zapisa. Promovirani su putem *online* platformi i medija, a najbolji su i nagrađeni. Drugi dio polaznika Akademije kreirao je prijedloge kampanja javnog zagovaranja. Tokom procesa izrade prijedloga kampanja mladi su naučili kako prepoznati određeni društveni problem te kako lobirati da se taj problem riješi. Sarađivali su s koordinatorima/mentorima iz regiona, a najbolje kampanje su nagrađene i implementirane. Kreiranje medijskih proizvoda i prijedloga kampanja javnog zagovaranja omogućilo je mladima da konstruktivno utječu i učestvuju u dijalogu i procesima donošenja odluka, zalažu se za svoje prioritete i aktivno doprinose pozitivnoj transformaciji u svojim zajednicama. U ovom procesu mladi su istraživali i zajedničku kulturnu baštinu regiona i mogućnosti kulturne raznolikosti.

Da su iskustva s Omladinske akademije bila značajna za učesnike, pokazuju podaci u Tabeli 1. Većina učesnika (82,8%) je na Likertovoj skali (gdje je: 1 – U potpunosti se ne slažem, 2 – Djelimično se ne slažem, 3 – Niti se slažem niti se ne slažem, 4 – Djelimično se slažem, 5 – U potpunosti se slažem) ocijenila je da im je Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem žive (51,4% u potpunosti se slaže i 31,4% djelimično se slaže).

Također, učesnici su tokom učešća na Omladinskoj akademiji stekli prijateljstva s mladima iz regiona, kako suprotnog spola, seksualne orijentacije, dobi, religije, etničkog porijekla tako i političkog uvjerenja (skoro 63% mladih smatra da im je Omladinska akademija omogućila upoznavanje mladih različitih identiteta). Oko 59% mladih izjavilo je da će znanje koje su stekli na Omladinskoj akademiji omogućiti da aktivno doprinesu pozitivnim promjenama u svojoj zajednici. Najveći procent ispitanika (74,3%) izjasnio se da su kroz Omladinsku akademiju osjećali podršku od učesnika i predavača, dok je samo 2,9% izjavilo da su se osjećali izostavljeno.

Tabela 1: Iskustva ispitanika, stepen zadovoljstva i korisnost sadržaja na Omladinskoj akademiji o konstruktivnom narativu

Na skali od 1 do 5 ocijenite sljedeće segmente:	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)
Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala mi je osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem živim	1,4	2,9	12,9	31,4	51,4
Omladinska akademija mi je pomogla da se sprijateljim s mladima suprotnog spola, seksualne orijentacije, dobi, religije, etničkog porijekla, političkog uvjerenja	4,3	10	22,9	20	42,9
Kroz Omladinsku akademiju naučio/la sam da imam mnogo toga zajedničkog s mladima iz drugih zemalja	0	2,9	8,6	22,9	65,7
Znanje koje sam ponio/ponijela s Omladinske akademije omogućit će mi da aktivno doprinesem pozitivnim promjenama u svojoj zajednici	2,9	0	5,7	32,9	58,6
Na Omladinskoj akademiji raspravljali smo o konstruktivnom pristupu i promicanju jednakosti, inkluzije i povjerenja u društvu	0	1,4	0	24,3	74,3
Kroz Omladinsku akademiju osjećao/la sam podršku od učesnika i predavača	0	0	7,1	28,6	64,3
U Omladinskoj akademiji osjećao/la sam se izostavljeno	87,1	5,7	2,9	1,4	2,9
U Omladinskoj akademiji osjećao/la sam se diskriminirano zbog spola, etničke pripadnosti, invaliditeta, seksualne orijentacije (ili drugih karakteristika)	91,4	0	1,4	1,4	5,7

1 – U potpunosti se ne slažem; 2 – Djelimično se ne slažem; 3 – Niti se slažem niti se ne slažem; 4 – Djelimično se slažem; 5 – U potpunosti se slažem

Prema samoprocjeni učesnika Omladinska akademija o konstruktivnom narativu bila je korisna i zasigurno će doprinijeti da praktična znanja koja su imali priliku usvojiti kroz interaktivne susrete sa stručnjacima i predavačima primijene u svom životu. Većina učesnika iskazala je

visok stepen zadovoljstva i motiviranosti za učešće u ovakvom modelu usvajanja znanja. Kreativne ideje koje su mladi prezentirali u kampanjama javnog zagovaranja i medijskim proizvodima pokazatelj su omladinske posvećenosti u promicanju pozitivnih narativa u društvu.

Stavovi i iskustva mladih o poštivanju različitosti u društvu

Iskonska potreba ljudi jeste težnja da budu povezani s drugima, odnosno da budu u interakciji sa sličnima sebi, ali i s različitim. Na taj način ispunjavamo potrebu za povezanošću (Baumeister i Leary, 1995, prema Dudić-Sijamija, 2022) i potrebu za dodirrom (Goldstein, 1999, prema Dudić-Sijamija, 2022).

Dakle, upoznavanje i poštivanje kulture, historije i načina života pojedinaca ili grupa s kojima stupamo u kontakt osnovni su preduslovi uspješne komunikacije. Osim toga, prvi korak ka uspješnoj interkulturalnoj komunikaciji treba biti želja i spremnost na susret s Drugima. Upravo kroz upoznavanje sličnosti i različitosti potiče se i tolerancija prema Drugima. Podaci u Tabeli 2 govore o iskustvima mladih o susretu s Drugima: najveći procent mladih izjasnio se da najčešće komunicira s osobama drugog spola (84,1%), vjerskih uvjerenja (61,4%), druge nacionalnosti (57,1%) i političkih mišljenja (47,1%). S druge strane, mladi rjeđe komuniciraju s osobama koje imaju fizičke (6% se izjasnilo da nikada, a 23% samo ponekad komunicira) i psihičke smetnje (11,4% se izjasnilo da nikada, a 21,4 % samo ponekad komunicira). Mladi najmanje komuniciraju s migrantima (31,4% se izjasnilo da nikada, a 21,4% samo ponekad komunicira). Dobijeni podaci govore da uprkos tome što su mladi kroz životna i obrazovna iskustva izloženi različitostima to nužno ne rezultira razvojem interkulturalne osjetljivosti i susreta s Drugima i Drugacijima. Da bi mladi pokazali viši nivo interkulturalne osjetljivosti, potrebna je želja za povezivanjem sa različitim, ali i vještine pomoću kojih se mogu premostiti razlike. Sve nas ovo upućuje, između ostalog, i na važnost promicanja interkulturalnih sadržaja u nastavnim procesima kako bi mladi usvajali sposobnosti uočavanja i prepoznavanja postojanja različitih pogleda na svijet koji im omogućavaju prihvatanje kako vlastitih tako i vrijednosti Drugih. Kako navode Bakić i Dudić-Sijamija (2021), uloga nastavnika kao nosilaca odgojno-obrazovnog procesa u jačanju dijaloga ključna je kada je riječ o njegovom potenciranju, fokusirajući se istovremeno na odgojnu

i obrazovnu premisu kontinuiranog upoznavanja mladih s drugačijim kulturama i identitetima.

Tabela 2: Iskustva ispitanika o susretu s Drugima

Koliko često komunicirate s ljudima:	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)
... čija su vjerska uvjerenja različita u odnosu na vaša	0	4,3	14,3	20	61,4
... čija su politička mišljenja različita u odnosu na vaša	2,9	1,4	17,1	31,4	47,1
... koji su migranti	31,4	21,4	27,1	7,1	12,9
... koji su druge nacionalnosti	1,4	7,1	14,3	20	57,1
... koji su druge etničke pripadnosti	1,4	8,6	18,6	22,9	48,6
... koji su drugog spola	1,4	0	8,7	5,8	84,1
... koji imaju fizičku ili drugu poteškoću	5,7	22,9	22,9	21,4	27,1
... koji imaju psihičke ili druge smetnje koje je teško uočiti	11,4	21,4	30	12,9	24,3

1 – *Nikad*, 2 – *Rijetko*, 3 – *Ponekad*, 4 – *Često*, 5 – *Vrlo često*

Pored iskustava mladih o susretu s Drugima, značajno je bilo ispitati iskustva mladih o diskriminirajućim događajima/susretima/komunikacijama kojima su bili izloženi zbog ličnosti/identiteta. Prema dobijenim podacima, najveći broj mladih u društvu su diskriminirani zbog dobi (43,9%) i fizičkog izgleda (42,4%). Neki ispitanici su u otvorenom pitanju dodali da su često u svakodnevnom životu i komunikaciji izloženi diskriminaciji zbog načina/stila oblačenja koje je u društvu okarakterizirano kao „drugačije/neuobičajeno“. Jedna ispitanica je navela: ... *nekoliko puta sam dobila batine zbog grafitu i alternativnog oblačenja (pomalo i mog provociranja društvenih normi). Te batine su bile od strane izuzetno religioznih skupina koje su nastojale „prevaspitati“ moje ponašanje. Međutim, napadi su završeni mojom prijavom kod direktora škole pa kod policije. (I:1)*

Na tragu rečenog, alarmantan je podatak da je više od 45% mladih razmišljalo o odlasku iz svoje sredine jer su se osjećali izolirano ili nepoželjno, a čak 29% mladih se izjašnjava kako osjećaju da drugi ne cijene njihova mišljenja. Iako oko 57% mladih osjeća da su pronašli

zajednicu/zajednice kojima pripadaju i imaju zadovoljenu potrebu za pripadanjem, zabrinjavajući je podatak da 29% smatra da ipak ne mogu ostvariti svoj puni potencijal u društvu u kojem žive. Ovi podaci koreliraju s ranijim podacima koji upozoravaju na sveprisutno nezadovoljstvo, kao i trend odlaska mladih s prostora Balkana. U tom kontekstu prednjači Bosna i Hercegovina, koju je, prema nekim procjenama, napustilo više od 200.000 građana, među njima i visok postotak mladih i visokoobrazovanih ljudi.⁴

Mlade na odlazak motiviraju nezadovoljstvo kvalitetom života, nepovoljni socioekonomski uslovi, nezaposlenost te izostanak prilika za lični rast i razvoj (UNFP, 2021).⁵ I u našem istraživanju više od polovine ispitanika (53% mladih) smatra da društvo u kojem žive ne osigurava dovoljno resursa za poticanje uspjeha svih članova zajednice, što izaziva nezadovoljstvo. Kroz anketni upitnik mladi su posebno problematizirali rodnu neravnopravnost u društvima u kojima žive: mladi iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije podjednako smatraju da rodna ravnopravnost nije u dovoljnoj mjeri ostvarena u njihovim društvima (54%). Štaviše, u provedenom istraživanju 33,3% ispitanika su izjavili da su se često osjećali diskriminirano u društvu zbog roda i spola.

S druge strane, da mladi još imaju podijeljena mišljenja oko uloge žene u društvu i porodici, govori podatak da 8,6% smatra da žene ne trebaju biti radno aktivne, jer na taj način oduzimaju poslove muškarcima. Također, oko 20% ispitanika smatra da je ženina najvažnija uloga da se brine o domaćinstvu i odgoju djece. Protivrječna priroda porodičnih vrijednosnih orijentacija mladih je najprisutnija u aspektima rodne podjele uloga u porodici, posebno kada govorimo o položaju žene u porodici, Da nas još zapljuskuju rodni stereotipi i tradicionalni stavovi o rodnim ulogama oslikava mišljenje mladih (7,2%) da ostvarivanjem svojih prava žene ugrožavaju ostvarivanje prava muškaraca u društvu. Posebno zabrinjavajući podatak je da neki mladi (7,3%) smatraju da žena ponekad treba tolerirati nasilje od partnera kako bi održala porodicu na okupu, kao i da su seksualni napadi na žene uglavnom posljedica njihove neopreznosti (4,4%). Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da se, prema tradicionalnim shvatanjima, uloga žena još najčešće definira kroz porodicu. Ovi rezultati nam govore da je, iako u modernoj

4 Više informacija na: [Svaka druga mlada osoba u BiH razmišlja o odlasku iz zemlje \(slobodnaevropa.org\)](https://svaka.druga.mlada.osoba.u.bi.h.razmislja.o.odlasku.iz.zemlje.slobodnaevropa.org), pristupljeno 8. 5. 2023.

5 Više informacija na: [UNFPA: Pola mladih Bosanaca i Hercegovaca želi napustiti državu | BiH Vijesti | Al Jazeera](https://www.unfpa.org/bosnia-herzegovina), pristupljeno 8. 5. 2023.

epohi prestaju da djeluju „društvene kočnice“, i dalje zadržan tradicionalni poredak rodne nejednakosti i hijerarhije.

Stavovi i iskustva mladih o poštivanju različitosti u digitalnom okruženju

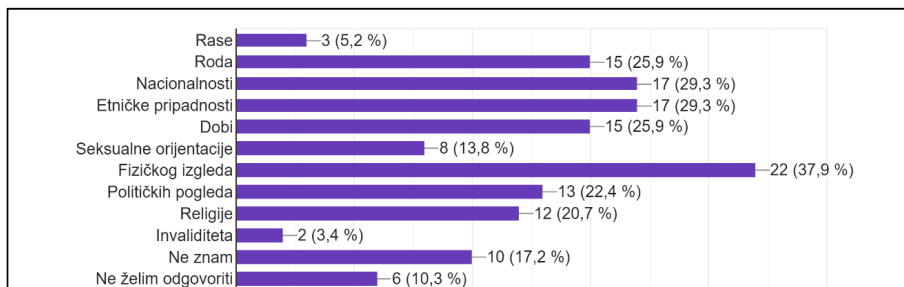
U istraživanju je poseban fokus bio na ispitivanju stavova i iskustava mladih o poštivanju različitosti u digitalnom okruženju. Naime, na pitanje: *Da li ste primili neku poruku/informaciju u digitalnom prostoru koja Vas je vrijeđala, diskriminisala, zlostavljala i/ili omalovažavala zbog Vašeg identiteta/vjerovanja?*, oko 28% ispitanika je odgovorilo da nije nikada, dok je 12% njih doživjelo barem jednom, a 26% nekoliko puta (2-4).

Značajan podatak je da se 26% mladih izjasnilo da su više od pet puta provodeći vrijeme na internetu primili poruke uvredljivog sadržaja. Oko 4,3% njih izjasnilo se da se ne sjećaju i 4,3% da ne žele odgovoriti na ovo pitanje. Da su štetni sadržaji i diskriminirajuća komunikacija prisutni u *online* prostoru, svjedoče i rezultati ranijih istraživanja. Tako Hasanagić i dr. (2021) navode da 35% ispitanika u njihovom istraživanju smatra kako su bili izloženi potencijalno štetnom sadržaju u medijima i informacijsko-komunikacijskom okruženju, uključujući govor mržnje (48%) i diskriminatorni sadržaj (32%). Također, 44% mladih u istraživanju Bukvić i Vargek (2016) kažu da su bili direktne žrtve sadržaja koji se prema njihovom shvaćanju može kvalificirati kao govor mržnje u *online* prostoru.

Zbog velikog procenta mladih koji su bili izloženi diskriminirajućim sadržajima u *online* prostoru bilo je značajno ispitati razloge/uzroke zbog kojih su bili ismijavani omalovažavani ili zlostavljani. Najveći procent mladih izjasnio se da su bili omalovažavani u digitalnom prostoru zbog fizičkog izgleda (37,9%), nacionalnosti (29,3%), etničke pripadnosti (29,3%), roda (25,9%) i dobi (25,9%). Također, mladi su u *online* prostoru često izloženi maltretiranju zbog različitih političkih pogleda (22,4%), religije (20,7%), seksualne orijentacije (13,8%) i stepena invaliditeta (3,4%). Sokol i Čalović (2022) u svom istraživanju navode da su meta govora mržnje u Bosni i Hercegovini uglavnom etnonacionalne grupe, migranti i izbjeglice, novinari, manjine i žene, dok istraživanje provedeno u Hrvatskoj o govoru mržnje među mladima na internetu (IPSOS, 2019) pokazuje da su glavne mete seksualne i rodne manjine, nacionalne manjine i osobe koje se vrijeđa na osnovu fizičkog

izgleda. Pored toga što su mladi zbog svoje različitosti (ili jedinstvenosti) izloženi diskriminirajućim, nasilnim i omalovažavajućim sadržajima u *online* prostoru, često su žrtva indirektnih napada zbog „drugacijih“ stavova i vrijednosti koje zastupaju u odnosu na većinu u društvu. Tako jedna ispitanica navodi da je *dobijala uznemirujuće poruke na društvenim mrežama jer je zagovarala prava LQBTIQ+ zajednice (I:2).*

Grafikon 1: Iskustva ispitanika o diskriminirajućim događajima zbog ličnosti/vjerovanja u digitalnom prostoru

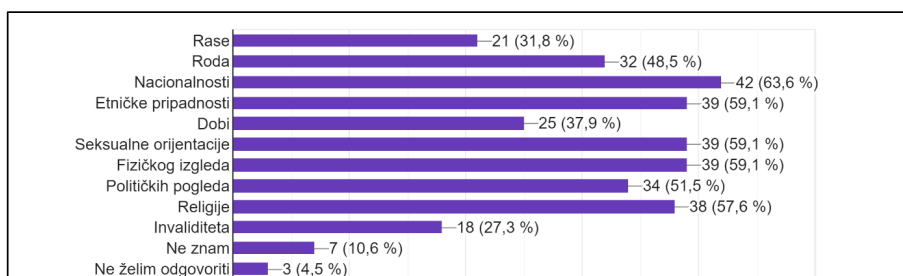

Koliko su diskriminirajuće poruke negativno utjecale na mlade govore iskustva ispitanika: *Loše, uticalo je na moje samopouzdanje i osećaj kompetentnosti... (I:1), Osećao sam se postidjeno i neadekvatno (I:2), Tako što me natjeralo da se povučem u sebe i mislim da nisam dovoljno dobar (period osnovne škole) (I:4), Uticalo je tako da se povučem iz digitalnog prostora (I:5), Uništilo je moje samopouzdanje (I:6), ... pitala sam se šta sa mnom nije uredu?! (I:7).* Negativni osjećaji koje može izazvati ovakva komunikacija su, prema IPSOS-ovom (2019) istraživanju: neadekvatnost, nedovoljna vrijednost, sram, strah, ljutnja i tuga.

Kroz peti modul Omladinske akademije o konstruktivnom narativu mladi su učili upravo o psihološkim efektima govora mržnje (i drugih diskriminirajućih komunikacija), koji se kreću od stresa, socijalnog povlačenja, nepovjerenja, anksioznosti, straha, sniženog samopoštovanja, nesigurnosti, sumnje u sebe, pa čak do depresije. Ali još značajnije, učili su o odgovorima na ovakve događaje/komunikacije. Preporučena im je najprije procjena trenutnog mentalnog kapaciteta i osvješćivanje vlastitih emocija, potom potraga za odgovorom, socijalnom podrškom i pozitivnim značenjima. (Jakšić, 2023, Omladinska akademija o konstruktivnom narativu). Reakcija na diskriminirajuće poruke u digitalnom prostoru je, očekivano, različita – od mladih koji se potpuno povlače s društvenih mreža do mladih koji ne pridaju pažnju takvim sadržajima: *...Smiješno mi je bilo. Ne osjećam se loše ako moji stavovi nisu odobreni od strane ostatka društva (I:8).*

Pored činjenice da su mladi svakodnevno izloženi diskriminirajućim sadržajima i komunikaciji u digitalnom prostoru, oni su i svjedoci napada i omalovažavanja drugih pojedinaca ili grupa. Samo 3% mladih navodi da su jednom svjedočili digitalnoj nasilnoj komunikaciji, dok 30% njih navodi da su nekoliko puta svjedočili digitalnoj komunikaciji koja je vrijeđala, diskriminirala, zlostavljala i/ili omalovažavala pojedince/grupe zbog njihovog identiteta/vjerovanja. Najveći procent mladih (51%) izjasnio se da svakodnevno svjedoče napadima na Druge u digitalnom prostoru. Napadi, omalovažavanje i ismijavanje Drugih temelji se na različitosti. Tako mladi često svjedoče diskriminirajućoj digitalnoj komunikaciji zbog nacionalnosti (63,6%), etničke pripadnosti (59,1%), fizičkog izgleda (59,1%), seksualne orijentacije (59,1%), religije (57,6%), različitih političkih pogleda (51,5%), roda (48,5%) i invaliditeta (27,3%).

Grafikon 2: Iskustva ispitanika o diskriminirajućim događajima u digitalnom prostoru prema Drugima

Ovi rezultati koreliraju s rezultatima drugih istraživanja. U istraživanju koje je za Ured pravobraniteljice Hrvatske proveo IPSOS (2019) navodi se da su mrziteljski komentari i izražavanje netrpeljivosti prema drugima stalna pojava na internetu, te da je 96% mladih koji su učestvovali u istraživanju svjedočilo tome da je neko na internetu upućivao nekome netrpeljive komentare na osnovu nacionalne ili etničke pripadnosti, roda ili spola, religijskog opredjeljenja, boje kože, seksualne orijentacije, fizičkog izgleda i finansijskog statusa. U istraživanju provedenom u Bosni i Hercegovini Hodžić i Sokol (2019) navode da su problematični sadržaji u izobilju u *online* prostoru, naročito u korisničkim komentarima i na društvenim mrežama, te da takvi sadržaji mogu doprinijeti i radikalizaciji mladih. S obzirom na to da, kako navodi Umićević (u: Baručija-Homoraš, 2022), mladi na prostoru Zapadnog Balkana govore mržnje u nekom od svojih javnih oblika vide gotovo kao neminovnost, opravdano je apelirati na nužnost preventivnih programa u vidu realizacije neformalnih i formalnih aktivnosti s djecom i mladima. I u našem istraživanju 91,3% mladih smatra

da je potrebno kroz formalno i neformalno obrazovanje podučavati/ podsticati mlade na poštivanje različitosti u društvu i osnaživati ih za proaktivno djelovanje. Ostalih 8,6% nemaju mišljenje o ovom pitanju.

Zaključak

Mladi ljudi su kroz životna i obrazovna iskustva izloženi različitostima, a upravo je upoznavanje različitosti preduslov razvoja tolerancije prema Drugima i Drugačijima. Rezultati provedenog istraživanja pokazali su da mladi najčešće komuniciraju s osobama drugog spola, vjerskih uvjerenja, nacionalnosti i političkih mišljenja. Nešto rjeđe komuniciraju s osobama koje imaju fizičke i psihičke smetnje, a najmanje s pripadnicima drugih kultura i migrantima. Dakle, njihova izloženost različitostima ne podrazumijeva potpuni razvoj interkulturalne osjetljivosti.

Bez obzira na čest susret s različitostima, mladi i dalje doživljaju ili svjedoče diskriminirajućim komunikacijama i događajima zbog svojih uvjerenja ili identiteta. Mlade se, pokazalo je ovo istraživanje, u *offline* svijetu najčešće diskriminira na osnovu dobi i fizičkog izgleda. U *online* svijetu mladi se susreću s diskriminacijom zbog fizičkog izgleda, nacionalnosti, etničke pripadnosti, roda i dobi. Svaki treći ispitanik u istraživanju izjasnio se da u *online* prostoru prima poruke uvredljivog sadržaja, a više od polovine ispitanika svakodnevno svjedoči napadima na Druge u digitalnom prostoru. Zbog svakodnevne izloženosti diskriminirajućim događajima i komunikaciji skoro polovina ispitanika razmišlja o odlasku iz svoje sredine jer se osjećaju izolirano ili nepoželjno, a svaki drugi ispitanik smatra da ne može ostvariti svoj puni potencijal u društvu u kojem živi.

Kako bi se podstaknula i/ili razvila kvalitetnija interkulturalna osjetljivost kod mladih te društvena angažiranost i proaktivnost koje bi im dale samopouzdanje da mogu doprinijeti pozitivnim promjenama u društvu, potrebno je promicati interkulturalne sadržaje u formalnim i neformalnim nastavnim procesima. To potvrđuju podaci iz ovog istraživanja jer je većina ispitanika navela da im je Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu napraviti pozitivnu promjenu u društvu u kojem žive. U prilog tome govori i podatak da više od polovine ispitanika smatra da će znanja koja su stekli na Omladinskoj akademiji koristiti da aktivno doprinesu pozitivnim promjenama u svojoj zajednici.

Rezultati istraživanja potvrdili su da uprkos proaktivnom djelovanju mladih u promicanju poštivanja različitosti u društvu, u komunikaciji

s pojedincima i grupama doživljavaju i svjedoče diskriminaciji prema Drugima zbog različitih identiteta i vjerovanja. Sve ovo nam govori o važnosti kontinuiranog promicanja poštivanja tolerancije u društvu kako kroz formalne tako i neformalne aktivnosti kako bi mladi bili spremni za društvo različitosti.

Literatura

- Bakić, S., Dudić-Sijamija, A. (2021). Understanding an Importance of Interculturalism in the Learning Process. *International Journal of Social Science and Human Research*. Vol 4, 2007-2015. Dostupno na: [Understanding an Importance of Interculturalism in the Learning Process \(ijsshr.in\)](#) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- Baručija-Homoraš, S., Bulatović, B., Eror, D., Frljak, E., Hodžić, A., Prusac, D., Umičević, D. (2022). *Priručnik o borbi protiv govora mržnje i nasilnog ekstremizma*. Youth For Peace BiH. Dostupno na: https://www.youth-for-peace.ba/resources/Our_Imperative_No_Hate_No_Violence_BHS.pdf?fbclid=IwAR0-QBSyL_pMClxzadOmJTOThvXl1f_ambVa2478cx_mnQPXg7NvGg6Yxuw, (Pristupljeno 10. 5. 2023)
- Bukvić M., Vargek, A. (2016). Manifestacija govora mržnje na društvenim mrežama: Studija slučaja Facebook. *Sarajevo Social Science Review*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. God V. Br 1-2. 127-151.
- Delić, A. (2021). *Konstruktivno novinarstvo u bh. medijima: od izvještavanja usmjerenog na probleme do izvještavanja usmjerenog na blagostanje*. CM: Communication and Media. Vol 16. Br 49. 53-81.
- Dudić-Sijamija, A. (2022). *Intercultural education and intercultural sensitivity of social work students: experiences from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia*. Social Work. Faculty of Education Journal Sofia University „St. Clement of Ohrid“. Dostupno na: [CEEOL – Article Detail](#), (Pristupljeno 8. 5. 2023).
- Evers, H.-D. (2012). The Value of Diversity. *Penang Monthly*. Penang Institute.
- Handayani P. A. D., Wirabrata F. G. D., Ambara, P. D. (2021). Accept, Respect, or Appreciate Diversity? How Diverse Educational Environment Affects Tolerance Among University Students in

- Buleleng, Bali. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Volume 540, 237-242.
- Hansen, D. M., Larson, R. (2005). The youth experience survey 2.0: instrument revisions and validity testing. William T. Grant Foundation. Dostupno na: file:///C:/Users/Lamija%20Silajdzic/Downloads/The_youth_experience_survey_20_instrument_revision.pdf (Pristupljeno 1. 4. 2023)
 - Hasanagić, S., Popović, M. i Lević, E. (2021). Research on Media Habits of Adults in BiH. Council of Europe. Dostupno na: file:///C:/Users/New%20guest/Desktop/Posljednjifinal-NEW-CC_for-CoE-BHS-Final-Report-211021-002.pdf (Pristupljeno 10. 5. 2023)
 - Hodžić, S. i Sokol, A. (2019). *Surfanje po tankom ledu: mladi, mediji, problematički sadržaji*. Sarajevo: Mediacentar Sarajevo.
 - IPSOS za Ured pravobraniteljice Republike Hrvatske. (2019). *Govor mržnje među mladima na internetu*. Republika Hrvatska. Dostupno na: https://www.ombudsman.hr/wp-content/uploads/2019/12/Istra%C5%BEivanje_Govor-mr%C5%BEnje-me%C4%91u-mladima-na-Internetu.pdf (Pristupljeno 10. 5. 2023)
 - Janjić, S. (2020). *Govor mržnje na portalima i društvenim mrežama u Srbiji*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
 - Krolo, K., Puzek, I. (2014). Upotreba internetskih društvenih mreža i participacijske dimenzije društvenoga kapitala mladih na primjeru Facebooka. *Društvena istraživanja: Journal for General Social Issues*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 23(3):383-405
 - Mangone, E. (2022). *Narratives and Social Change*. Springer Verlag GmbH.
 - Mehmedović, F. (2020). *Studija javnih politika – Unapređenje položaja mladih u FBiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
 - Men and Gender Equality Policy Project. (2011). *International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) Survey Questionnaires*. International Center for Research on Women (ICRW) and Instituto Promundo, dostupno na: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/international-men-and-gender-equality-survey-images1.pdf/> (Pristupljeno 1. 4. 2023)
 - Milardović, A. (2010). *Globalno selo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.

- Pachecho, E., Melhuish, N. (2018). *Online Hate Speech: A survey on personal experiences and exposure among adult New Zealanders*. New Zealand: Netsafe. Dostupno na: [Online Hate Speech: A survey on personal experiences and exposure among adult New Zealanders \(netsafe.org.nz\)](https://www.netsafe.org.nz) (Pristupljeno 1. 4. 2023)
- Silajdžić, L., Dudić, A. (2020). *Mladi i ovisnost o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama: internet, društvene mreže i mobilni telefoni*. CM: Communication and Media. Beograd: Fakultet političkih nauka / Novi Sad: Institut za usmeravanje komunikacija, Broj 47, Godina XV, 57-84, DOI: 10.5937/cm15-26423.
- Sokol, A., Čalović, M. (2022). *Regulacija štetnog sadržaja na internetu u Bosni i Hercegovini: Između slobode izražavanja i štete po demokratiju*. Sarajevo: Mediacentar Sarajevo.
- Specijalni izvještaj o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini, 2021, Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2021111511252845bos.pdf (Pristupljeno 7. 4. 2023)
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*. Sarajevo: FES.
- Universal Declaration on Cultural Diversity, 2001, UNESCO, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/universal-declaration-cultural-diversity> (Pristupljeno 31. 3. 2023)
- Verkuyten, M., Killen, M. (2021). Tolerance, Dissenting Beliefs, and Cultural Diversity. *Child Development Perspectives* 15(1). 51-56.
- Walzer, M. (1997). *On Toleration*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Slobodna Evropa: [Svaka druga mlada osoba u BiH razmišlja o odlasku iz zemlje \(slobodnaevropa.org\)](https://www.slobodnaevropa.org) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- UNFPA: [Polu mladih Bosanaca i Hercegovaca želi napustiti državu | BiH Vijesti | Al Jazeera](https://www.unfpa.org/bosnia-herzegovina) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- [ANKETNI UPITNIK O KOMUNICIRANJU RAZLIČITOSTI U DRUŠTVU I PROAKTIVNOM DJELOVANJU MLADIH \(google.com\)](https://www.google.com) (Pristupljeno 8. 5. 2023)